

מבוא

זה שנים רבות אני אוספת תמונות של קוראים.
מדי פעם, כשאני מתבוננת באוסף שלי, עיני נמשכות קודם כול אל
עיגול האור, זה הנמצא תדיר בין פני הקורא הרכונים על הספר לבין
הדפים המלבינים שלמולו, והוא נדמה בעיני כאי של שקט רוחש
סודות. הסודות הללו נחשפים לעיני הקורא בלבד, הרחק מהאור
הגלוי של העולם מסביב. בפני כל קורא נחשפים דברים אחרים,
אפילו אם כולם קוראים אותו ספר עצמו. בכל קורא מתדובב עולמו
הפנימי במגעו הייחודי עם הספר שאותו הוא קורא. עיגול האור תוחם
את העולם הפרטי והחד־פעמי שנוצר בין הקורא לבין ספרו.
את התחריט שבחרתי להביא כאן מצאתי באחד מביקורי בעיר
היי־או־וויי שבווילס, הידועה בעולם כ"רפובליקה" של ספרים

משומשים. התמונה שהוא מציג שונה מרוב תמונות הקוראים שבאוסף שלי. עיגול האור איננו בין פני הקוראת לבין הספר, אלא הקוראת כולה, ובכלל זה הספר שבידיה, נתונים בתוך עיגול של אור, או אפילו יוצרים אותו. הקוראת איננה הדמות האנושית היחידה בתמונה. שני גברים עומדים משני צדי העיגול, אך נמצאים מחוצה לו ושרויים באפילה. אחד מהם, אולי המבוגר מבין השניים, עטור זקן ארוך, כובע לראשו, ידו האחת מצביעה לעבר האשה הקוראת ואילו השנייה אוחזת במקל נדודים. האיש השני, כובעו עטור הנוצה בידו האחת, ואילו השנייה מונחת על חזהו, כבתנועת שבועה, ספק מביט בה ספק מביט בגבר שמולו. למרגלותיהם, על הרצפה, שני ספרים פתוחים, מוארים, על דפיהם מעין שרטוט, אולי מפה, והגברים אינם מביטים בהם. לידם, משני צדי העיגול – שני גלובוסים, המגלמים את "העולם הגדול" שצומצם כאן לכדי כדורי מתכת, החוצצים בינם לבין עיגול האור. בתוך עיגול האור, שעכשיו מתגלה לעיני כהילת עננים מוארת, שוכבת אשה לבושה לבן וקוראת, ראשה שעון על ידה האחת ואילו השנייה מונחת לצד ספר פתוח, עב כרס, פניה רכונות מעט, עיניה עצומות למחצה, שקועות בספר, ומעליה חציירח, המציץ מאחורי וילון מוסט קמעא.

מהו פנים ומהו חוץ בתמונה שלפנינו? היכן עומדים שני הגברים? מהו החלון שבתוכו מונחת המיטה, עליה שוכבת האשה? מי היא אותה אשה? מי הם שני הגברים היודעים או לא יודעים על קיומה? מה יחסם אליה? וזה לזה? והיא – האם היא מודעת לקיומם? ומהו הספר שבו היא קוראת? כל אלה שאלות המתעוררות במתבונן, וודאי שישנן עוד רבות אחרות.

בינתיים אני בוחרת לעורר שאלות אלה בלבד, בלי לנסות להשיב עליהן כאן. די לי בשלב זה בשאלות.

את התחריט הזה בחרתי בגלל החידתיות שבו, שאינה מרפה ממני בכל פעם שאני מתבוננת בתמונה. מצאתי אותו לגמרי במקרה, בגלל נטייתי ל"תמונות קוראים". כשם שסיפורו אינו מפוענח לי, ואיני יכולה אלא לנסות לשחזרו דרך מה שרואות עיני בתמונה, כך גם מועטים בו הרמזים היכולים לסייע בהתחקות אחר מקורותיו. בפניה השמאלית למעלה רשום המספר 1850. האם זהו תאריך יצירתו? את

זמן של הדמויות המופיעות בו ניתן אולי לשחזר דרך בגדיהם של הגברים. האשה נמצאת מחוץ לזמן ולמקום, היא כמו מרחפת בתוך עיגול של אור. נתוניו המציאותיים של התחריט מותירים מקום נרחב לדמיונו של המתבונן בו. במובן זה כמוהו כטקסט ספרותי, שגם אם סיפורו נהיר לכאורה לקורא, עמימותו מהווה חלק ממהותו. משהו בסוד האופף את הציור, בשאלות שהוא מעורר, המותירות את כל התשובות פתוחות, בשאלות שלא נשאלו, ב"מערת האור" שבתוכה שוכבת הקוראת – משהו מכל אלה גרם לי לבחור בו כפתח להיכנס דרכו אל ספרי זה, שרובו ככולו עוסק בניסיון להאיר מעט את סודו של "עיגול האור" הנתחם בכל פעם מחדש, סביב הקורא וספרו.

בהמשך דברי אנסה להתבונן בו מזוויות שונות, להאיר את המתרחש בין הקורא לבין הספר בתהליך הקריאה בו, וזאת – שוב ושוב – בכל קריאה ולגבי כל קורא, בהתאם לאישיותו הייחודית ולסיטואציית הקריאה החד-פעמית של המפגש בינו לבין הספר. ודבר נוסף: אחד הדברים החוזרים ומתבלטים בכל פעם שאני מתבוננת בתחריט הוא המבנה המשולש. על כמה מבנים כאלה אפשר להצביע כאן: שני גברים ואשה; שני ספרים מוארים המוטלים על הרצפה והספר האחד שבו קוראת האשה; שני גרמי שמיים משוחזרים ומדוגמים – הגלובוסים, וגרם שמיים אחד אמיתי, חצי-הירח, המציץ מעל לראשה של האשה.

אין בכוונתי לנסות לתת פשר למבנים אלה, אלא לסמנם בלבד, כגשר לדיון בספרי שלי. אכן, אחד העקרונות הבסיסיים ביותר שעליהם נשענת הביבליותרפיה הוא המבנה המשולש: משולש קולותיהם של המטפל, המטופל והטקסט. קשה כמובן לשער שהתחריט כיוון לכך, ולו גם במעט. מבחינתי אין הוא אלא ליווי דימויי, חידה המבקשת להישאר חידה, וככזו – פתוחה למרחב הדמיונות והדימויים שהיא מעוררת במתבונן, ממש כשם שהטקסט הספרותי מזמן לקורא בו את האפשרות לשאול ולהיותר בשאלה, בלי התובענות של "מתן תשובה" שהמציאות הממשית אוכפת עלינו.

הדיאלוג הביבליותרפי: דר־שיח בשלושה קולות

בספרי הקול השלישי (צורן, 2000), הדן באיכויותיה המרפאות של הספרות ואפשרויות יישומן בדיאלוג הביבליותרפי, סקרתי את ההגדרות השונות שניתנו למקצוע הביבליותרפיה החל מהיווסדה כמקצוע בשנות השישים של המאה העשרים, ולסיום הצעתי את ההגדרה הבאה:

ביבליותרפיה היא שיטת טיפול בתחום הטיפול באִמנויות, אמנות הספרות במקרה זה, המציעה להציב במרכז הדיאלוג הטיפולי תהליכי קריאה וכתובה בטקסט ספרותי, ולראות בהם ערוץ מרכזי דרכו מתקיים הדיאלוג הטיפולי. תהליכי הקריאה והכתובה מתווכים על־ידי הביבליותרפיסט, ופעולת התיווך מתועלת לתכליות תירפויטיות (שם, עמ' 53-54).

צמד המילים שממנו מורכבת המילה "ביבליותרפיה", ביבליוס = ספר, תירפיה = ריפוי, משתלב בהגדרה באופן הבא: "ספר" משמעו לצורך ההגדרה הוא ספרות יפה, ואילו "ריפוי" הוא ריפוי נפשי המבוסס על עקרונות הטיפול הפסיכודינמיים, כשהדגש הוא על התהליך האינטר־סובייקטיבי של תהליכי הקריאה והכתובה, ועל מקומם המרכזי של הטקסט הספרותי, מחד גיסא, ושל הביבליותרפיסט מאידך גיסא, המתווך בין הטקסט לקורא־המטופל. ההצעה לשלב בדיאלוג הטיפולי טקסט ספרותי שיסייע בקידומו של התהליך הטיפולי, מתבססת על ההנחה כי לטקסט הספרותי איכויות תירפויטיות משל עצמו, ושניתן ליישם איכויות אלה בהקשר של טיפול נפשי.

ההגדרה מדגישה את העובדה שהמדובר במקצוע אוטונומי, שאיננו בבחינת "נספח" למקצועות טיפוליים אחרים.¹ יתר־על־כן, היא

התפישה של הביבליותרפיה כמקצוע "עזר" המסופח למקצועות הטיפול העיקריים – פסיכיאטריה ופסיכולוגיה – אפיינה את ראשיתו של המקצוע, שעה שהוצע לספרנים בבתי־החולים הפסיכיאטריים בארה"ב, בראשית שנות השישים של המאה העשרים "למנן" ספרים לחולים בתיאום עם צוות המטפלים

מדגישה אף את מעמדו האוטונומי של הטקסט הספרותי בשיח הביבליותרפי, כששני בני־השיח האחרים הם בבחינת קוראים־כותבים שלו, וקושרת בין תכונתו האוטונומית האימננטית לאיכויותו התירפויטיות, היכולות לקדם את הטיפול דרך תהליכי הקריאה והכתיבה.

בהגדרה עצמה לא מופיע עדיין המושג "הקול השלישי", שהוטבע על־ידי רק בדיעבד, ושדרכו אני מתכוננת היום בתהליך הביבליותרפי כולו. למעשה, למרות שהמושג מוזכר בין דפי ספרי הראשון, כותרת הספר, "הקול השלישי", עלתה בדעתי זמן־מה לאחר שסיימתי את כתיבתו. עם הכותרת באה גם המודעות למרכזיותו של המושג. ניתן לומר כי השם "צמח" מתוך הדברים ואפשר לי להאיר אותם מחדש דרך הכותרת, שהיא מושג המתאר את מעמדו של הטקסט הספרותי בשיח הביבליותרפי. בשונה מדיאלוג טיפולי רגיל, המכיל שני שותפים: המטפל והמטופל, ההצעה לשלב בדיאלוג תהליכי קריאה וכתיבה של טקסט ספרותי, משמעותה להוסיף לדיאלוג קול נוסף, שלישי, שהוא קולו של הטקסט.

ברוח זו מן הראוי לשנות מעט את הגדרת הביבליותרפיה כפי שהובאה לעיל, ולהוסיף אליה את המושג "הקול השלישי":

ביבליותרפיה היא שיטת טיפול בתחום הטיפול באמנויות, אמנות הספרות במקרה זה, המציעה לכלול בדיאלוג הטיפולי "קול שלישי", שהוא קולו של הטקסט הספרותי, כשכל השיח הטיפולי מתרחש דרכו ובאמצעותו, ותהליכי הקריאה והכתיבה בו מתועלים על־ידי הביבליותרפיסט – המתווך – לתכליות תירפויטיות, כל זאת לרווחתו של המטופל.

למושג זה של "הקול השלישי" נקדיש אפוא עתה דיון קצר דרך שתי פרספקטיבות, שהמשותף להן הוא היסוד ה"שלישוני" של הטקסט הספרותי בדיאלוג הביבליותרפי:

הפסיכיאטרי בבית־החולים. וראו בעניין זה בספרי הקול השלישי (צורן, 2000), פרק ג. כיום ביבליותרפיה היא מקצוע אוטונומי.

1. מעמדו של הטקסט הספרותי כקול שלישי בדיאלוג הטיפולי, דרכו ניתן לכנות את השיח הביבליותרפי כ"דו־שיח בשלושה קולות".
2. איכויותיו ה"שלישוניות" של הטקסט הספרותי עצמו והקשר שישי בין איכויות אלו לבין איכויותו הטיפויות.²

מעמדו של הטקסט הספרותי כ"קול שלישי" בדיאלוג הביבליותרפי

בבסיס כל דיאלוג טיפולי קיים דו־שיח בין שני משתתפים: המטפל והמטופל.³ יתר־על־כן, זהו דיאלוג סגור המתרחש בסיטואציה אינטימית, ואין לאף אדם נוסף רשות או אפשרות להיות מעורב בו. ניתן לראות אפוא בדיאלוג הטיפולי מעין "בועת שיח" הנוצרת בין שני אנשים, כשהקולות הנשמעים בחלל החדר הם של המטפל והמטופל בלבד. כל חדירה של קול נוסף נעשית באמצעות ציטוט מפיהם של שני השותפים לשיחה, או אפילו באמצעות מחשבה אסוציאטיבית, שאינה מגיעה לכלל השמעה, המתעוררת בעקבות הדברים. למשל, אם המטופל מצטט את דברי אנשים אחרים שנאמרו לו מחוץ לחדר הטיפול, או אם דבריו מעוררים במטפל את קולו של המדריך שלו, או אפילו את קולה של התיאוריה, או קול אישי כלשהו – בכל מקרה, מעמדם של הקולות הללו לעולם איננו אוטונומי, שכן הם מיוצגים על־ידי קולותיהם של המטפל והמטופל, שני בני־השיח. במובן זה נבדל קולו של הטקסט הספרותי, המשולב בדיאלוג כ"קול שלישי", כיוון שהוא מהווה בדיאלוג הביבליותרפי קול אוטונומי ונפרד. לטקסט הספרותי איכות אוטונומית מעצם טבעו, ולפיכך שילובו בתהליך הביבליותרפי מותיר אותו מחוץ לקולותיהם של שני בני־השיח הטיפולי. כל זאת אפילו במקרה שהמטופל הוא זה

איכויותו הטיפויות של הטקסט הספרותי ואפשרויות היישום שלהן בדיאלוג הביבליותרפי נידונו בהרחבה בפרקי התיאוריה בספרי הקול השלישי (צורן, 2000)

ההתייחסות כאן היא לסיטואציה הטיפולית באשר היא. נוסח הדיון מתייחס לטיפול אינדיבידואלי, אבל גם בטיפול קבוצתי ניתן לראות דו־שיח בין שני קולות: מנחה הקבוצה מזה והקול הקבוצתי מזה.

שהנפיח בדיאלוג את הקול הספרותי, על-ידי כתיבה למשל, גם אז, לאחר הכתיבה, הטקסט שנכתב הוא בבחינת הטקסט שנקרא על-ידי שניהם, ומבחינה זו, באופן עקרוני, נגיש לשניהם במידה שווה. בספרות הפסיכולוגית נוכל למצוא כמה התייחסויות מעניינות למושג "השלישי" באינטראקציה הטיפולית. תיאודור רייק, למשל, בספרו "האוזן השלישית", כותב כי –

על הפסיכואנליטיקאי ללמוד איך התודעה של הזולת מדברת אל השני מעבר למילים ובשתיקה. עליו ללמוד להקשיב באוזן השלישית. אין זה נכון שכדי להיות מובן עליך לצעוק, שעה שברצונך להישמע, אתה לוחש (Reik, 1948: 44), תרגום שלי ר"צ).

רייק מתייחס כאן לסוג מסוים מאוד של קשב: קשב המופנה אל מה שהוא מעבר למילים, לשתיקה וללחישה. ה"קול השלישי", קולו של הטקסט הספרותי, מדבר אף הוא בשפה שאיכותה היא איכות של שתיקה ולחישה.⁴ לפיכך ניתן לומר כי נוכחותו של הטקסט הספרותי בשיח הטיפולי יכולה "להפיק" בחדר הטיפול קשב מסוג כזה, קשב באמצעות ה"אוזן השלישית" עליה מדבר רייק.

תומס אוגדן (Ogden, 1994), בדיונו על "השלישי האנליטי" (The Analytic Third), מנסה להתחקות אחר תהפוכותיה של חוויית ההימצאות הברזמנית בתוך האינטר-סובייקטיביות של מטפל-מטופל, ומחוצה לו. מצב זה מאפיין, לטענתו, את השיח הטיפולי, והוא מכנה אותו בשם "השלישי האנליטי". סובייקטיביות "שלישית" זו היא תוצר של דיאלקטיקה ייחודית הנוצרת במסגרת הטיפול באמצעות הסובייקטים הנפרדים של המטפל והמטופל ומה שביניהם. אוגדן מדבר כאן על "שלישי" שהוא תולדה של הדיאלוג בין המטפל למטופל, ובמובן זה הוא "תוצר" מופשט התלוי בשניהם, כלומר, איננו בבחינת קול אוטונומי בשיח הטיפולי. יחד עם זאת, הדיון על אודות "השלישי האנליטי" יכול ללמד משהו אודות מהותה של "החויה השלישית". זוהי חויה מורכבת, המאפשרת ברזמניות

וראו בעניין זה מאמרו של זלי גורביץ "רחבת השירה" (גורביץ, 1994).

של פנים וחוץ, של התבוננות וחווייה, בדומה למה שמאפשרת כלילתו של הטקסט הספרותי כ"קול שלישי" בדיאלוג הביבליותרפי. גם לאקאן, בתארו את הדיאלוג הפסיכואנליטי, נוקט את המונח "גורם שלישי". גם במקרה זה אין המדובר במשהו מוחשי, כי אם בישות מופשטת. שושנה פלמן (Felman, 1977; 1980) טוענת כי פעולת הסיפור אצל לאקאן מתקיימת לא בין שני סוכנים כי אם בין שלושה גורמים: הנרטיב הפסיכואנליטי עבור לאקאן אינו אלא הסיפור על חיפושו וגילויו של "השותף השלישי" במבנה הדיאלוג. "שותף" זה הוא תוצר של האינטראקציה מטפל-מטופל, ואיננו מתקיים כישות אוטונומית מחוצה להם. יחד עם זאת הקישור של ה"שלישי" ל"סיפור הפסיכואנליטי", רומז כבר על קיומו של אובייקט חדש – סיפור, שהוא תוצרו של השיח, למרות שאצל לאקאן, הוא איננו מוצג כאובייקט כי אם כ"גורם" בלבד. למימד שלישוני כזה, אם כי עדיין לא במובן אוטונומי ונפרד מקולותיהם של המטפל והמטופל, מתייחסת גם רות שטיין במאמרה "הדר-שיח האנליטי כטקסט נכתב ונקרא" (שטיין, 1988). שטיין טוענת כי אופן הדיבור והשמיעה האנליטיים קרובים ודומים לאופן הכתיבה והקריאה הספרותיים. ה"קריאה" וה"כתיבה" בשעה האנליטית מצטרפות ליצירת טקסט מעין-ספרותי, שהוא בכחינת ה"יצירה" המשותפת של המטפל והמטופל. הסיטואציה הפסיכואנליטית מוצגת בדבריה של שטיין כמצב מיוחד מאוד של קריאה וכתיבה בינאישית. השיח הפסיכואנליטי "יוצר" מעין אובייקט משותף לשני השותפים בו, אבל עדיין אובייקט זה תלוי בשיח שלהם, ועל כן אין בו אוטונומיה מלאה,⁵ כל זאת למרות שבכווחו לבטל את ההגמוניה של דיבור פנים אל פנים. (שטיין, 1988; 1990).

כחלק מההליך הביבליותרפי קיימת אפשרות של יצירת טקסט כתוב ממש במהלך הטיפול. שטיין מתייחסת אל הטקסט הטיפולי האורלי כאל "טקסט נכתב ונקרא" ולפיכך מעמדו איננו אוטונומי באותו אופן שטקסט כתוב, אפילו נוצר על-ידי המטופל, מהווה "ישות אוטונומית" בעצם העובדה שהוא כתוב, כלומר, שהוא אובייקט ממשי.

המשותף לכל הדברים שהובאו כאן הוא האפשרות לראות בשיח הטיפולי דיאלוג שבו מתבטלת במובן מסוים ההגמוניה של הציר הדריקוטבי, "פנים אל פנים", ובמקומו נוצרת תבנית בעלת מבנה "משולש", הכולל בתוכו "גורם שלישי" על צורותיו השונות. בכל המקרים האלה מצביע המושג "שלישי" על ייחוד מסוים של השיח הטיפולי ביחס לדיבור הישיר. המשותף לנוכחות כל סוגי ה"שלישי" שהובאו כאן, וההבדל שביניהם לבין ה"קול השלישי" בכיבוליותרפיה, הוא שבאף אחד מהמקרים הללו, הגורם השלישי איננו בעל מעמד אוטונומי, זאת בשונה ממעמדו של "הקול השלישי" בשיח הכיבוליותרפי.

יחד עם זאת, בכל אחת מההתייחסויות המובאות לעיל למושג "השלישי", ניתן לזהות זיקה לאיכויות האמנותיות של "הקול השלישי" – הטקסט הספרותי. במקרה של רייק זהו הקשב לדממה וללחישה באמצעות "האוזן השלישית", סוג של קשב שגם הטקסט הספרותי יכול לעורר בגלל תכונותיו הייחודיות. במקרה של אוגדן זו האפשרות לחוות ברוֹזמנית את ההימצאות בפנים ובחוץ. אצל לאקאן זהו הסיפור על עצם חיפושו וגילויו של "השלישי", ואצל שטיין – האפשרות לראות בטקסט הטיפולי טקסט נכתב ונקרא. אצל כולם אפוא מוצג השיח הטיפולי כבעל מבנה "שלישוני" שיש לו "איכויות ספרותיות", אבל אצל אף אחד מהם אין הישות השלישית בעלת מעמד אוטונומי בשיח הטיפולי.

ניתן לומר כי מה שמייחד את הטקסט הספרותי, כאשר הוא "קול שלישי" בשיח הכיבוליותרפי, הוא היותו בעל מעמד אוטונומי בדיאלוג, קול המדבר בשפה הייחודית לו, שפת הספרות, ולפיכך השיחה עימו מצריכה מתודה מיוחדת, שלא בהכרח קיימת וזמינה בדיאלוג הדו־צדדי בין מטפל למטופל.

ניתן לזהות כמובן שטחי חפיפה לא מעטים בין הכיבוליותרפיה לבין גישות טיפוליות אחרות שבמרכזן יסודות ספרותיים הבונים את "שפת הטיפול", כגון הטיפול הנרטיבי או טיפול באמצעות מטפורה. אבל גם בגישות אלה, בדומה לתיאוריות שהובאו לעיל, אין המימד הספרותי, הטקסט, מהווה קול אוטונומי, אלא הוא משועבד כאמצעי עזר בדיאלוג הטיפולי. כך בטיפול הנרטיבי זהו "תרגום" של דברי

המטופל לסיפור, ובטיפול באמצעות מטפורה – זו הסתייעות במבנים מטפוריים כדי להמחיש את דבריו של המטופל. בביבליותרפיה, לעומת זאת, קיומו של "הקול השלישי" כטקסט ספרותי נפרד בשיח, ומעמדו האוטונומי של זה הם הם העיקרון המבחין והמייחד.

כלילתם של טקסטים ספרותיים בדיאלוג הטיפולי מאפשרת את קיומם ומימושם של כל היתרונות העולים מהגישות הטיפוליות הנסמכות על הספרות, אך אינן כוללות אותה באופן ישיר בשיח הטיפולי. יתר-על-כן, ניתן לראות בטקסטים הספרותיים הנוכחים בדיאלוג הביבליותרפי מעין "מאגר" המזרים לדיאלוג סיפורים אלטרנטיביים, מטפורות רלוונטיות, ויסודות ספרותיים אחרים, שבכוחם לסייע בקידום התהליך הטיפולי. אפשר לומר אף יותר מכך – הטקסט הספרותי כולו נמצא בזיקה מטפורית לעולמו של המטופל, ומהווה לפיכך מעין ייצוג אמנותי שלו בשיח הטיפולי. כלילתו של הטקסט הספרותי כקול אוטונומי בדיאלוג הביבליותרפי, מעמידה את היסודות הספרותיים במרכז הטיפול, ויתרונות הגישות הנסמכות על הספרות מתממשים בתהליך הביבליותרפי, אולי אף ביתר-שאת, שכן המדובר בכלילתו של גורם ספרותי שלם (הטקסט), שזו לו שפתו ה"טבעית" והבלעדית.

עד כאן לגבי מעמדו של הטקסט כשותף "שלישי" בדיאלוג הביבליותרפי והיתרונות הטיפוליים שמעניק מעמד זה לשיח הטיפולי. אולם איכות "שלישונית" זו היא גם איכות של הטקסט הספרותי כשלעצמו, לא רק דרך מעמדו בשיח הביבליותרפי. הארת תכונות "שלישוניות" אלה תאפשר לנו להצביע על איכויותו הטיפויות האימננטיות, המהוות את התשתית לדיאלוג הביבליותרפי ואת ה"הצדקה" לו.⁶

בספרי הקול השלישי נידונו עניינים אלה בהרחבה, ללא כלילת המושג "הקול השלישי" בדיון, ואילו כאן ברצוני לערוך את עיקרי הדברים דרך התמקדות במושג זה.

איכותו ה"שלישונית" של הטקסט הספרותי והשתמעויותיה התירפויטיות

האיכות ה"שלישונית" של הטקסט הספרותי באה אפוא לידי ביטוי לא רק במעמדו בחדר הטיפולים כ"קול שלישי" בדיאלוג; משהו מאותה איכות "שלישונית" טבוע בטקסט הספרותי עצמו ומלווה אותו בכל תחומי קיומו, בלא תלות בשימוש הטיפולי שנעשה בו בפועל. אבל איכות שלישונית זו מצדה היא בעצם הגורם המרכזי המאפשר מלכתחילה את הכנסת הטקסט לחדר הטיפולים. באיכות שלישונית זו מתמקד הפוטנציאל התרפויטי של הטקסט.

על-מנת להבהיר נקודה זו נציג איכות שלישונית זו בהקשר לשלושת ממדי קיומו של הטקסט: מבחינת המרחב, מבחינת הזמן ומבחינת הערכיות האסתטית. אם מבחינת המרחב אנו נוטים ברגיל להפריד בין חוץ לפנים, בין חיצוני ופנימי, הקריאה בטקסט הספרותי מציעה מקום שלישי שאינו פנים ואינו חוץ. אם מבחינת הזמן אנו נוטים להפריד בין מה שחווים כ"עכשיו" למה שחווים כ"אז", הרי הטקסט הספרותי מציע אפשרות שלישית של זמן שאיננו לא זה ולא זה. ואם מבחינת ההערכה שלנו את הדברים אנו מבחינים בין מה שמקדם את עניינינו, מה שנתפש כטוב או כחיובי, למה שפוגע בעניינינו ועל כן הוא נתפש כבעל ערכיות שלילית, הרי הטקסט הספרותי, מתוקף מבנהו וארגונו האסתטיים, מציע ערכיות שלישית שאינה טוב ואינה רע. בכל המקרים האלה האפשרות השלישית היא זו הפותחת פתח בפני החוויה הטיפולית הגלומה בטקסט. נבחן אפוא את הממדים האלה אחד לאחד.

א. הטקסט הספרותי כ"מקום שלישי"

הפוטנציאל התרפויטי של הטקסט כ"מקום" כרוך בהצלבה של שני מושגים משתי דיסציפלינות שונות. האחד, מושג סמנטי מתחום התיאוריה של הספרות – אי-המוגדרות של הטקסט. השני, מושג מתחום התיאוריה הפסיכולוגית, אובייקט מעבר ותופעת מעבר. שני המושגים האלה כאחד קובעים את הטקסט כמעין "מקום שלישי"

שהוא חלל ביניים בין פנים וחוץ, והוא המאפשר את הפעולה התירפויטית.

"אי־המוגדרות" של הטקסט הספרותי היא מושג הנטול מוולפגנג איזר (איזר, 1975) והוא קשור למעמדו האוטונומי של הטקסט, מכך שהטקסט מתקיים קיום בלתי־תלוי בעולם שמחוזה לו. מן הטעם הזה, כשאנו מתארים את העולם המעוצב בטקסט, אנו מזהים בו אזורים של אי־מוגדרות, שלעולם – ובאופן עקרוני – לא נוכל להכריע חד־משמעית לגבי טיבם המדויק ולקבל מן הטקסט את מלוא המידע אודותיהם. חלק מהיבטיו של העולם המיוצג בטקסט יישאר תמיד בלתי־מוגדר עבור הקורא, ויתממש כיד דמיונו. בשונה מכל טקסט אחר, הטקסט הספרותי הוא בבחינת "עולם סגור" אוטונומי ועמום, וכל ניסיון לתת לו משמעות הוא תוצאה בלעדית של האינטראקציה בינו לבין קורא מסוים בלבד. זאת בניגוד לטקסטים שאינם ספרותיים, אותם ניתן לאשש או להפריך באמצעות פנייה למקורות חוץ־טקסטואליים.

כך, למשל, כדי לברר את גילו של אדם שנכתב אודותיו בעיתון, גם אם הכותב לא בחר לציין זאת, אנו יכולים לפנות אל מרשם התושבים. אבל כדי לברר למשל את גילו של המלט, במחזה של שייקספיר, אין לנו דרך אחרת אלא לפנות למחזה עצמו ולהסתפק בנתונים שהוא מביא לנו ובהבנתנו שלנו את אותם נתונים. יחד עם זאת, כיוון שאיננו יכולים לדמות לעצמנו עולם נטול מוגדרות, אנו מספקים כקוראים את ה"תשובות" לשאלות שהטקסט הספרותי השאיר פתוחות, וזאת על־פי אחריותנו ובהתאם לשיקול־הדעת ונטיותינו האישיות. בספקנו מוגדרות לפרטים לא מוגדרים בטקסט אנו מממשים את העולם של הטקסט והופכים אותו מ"סכמה מופשטת של אפשרויות מילוליות לממשות בעלת נפח, צבע ומשמעות" (איזר, 1975).

עניין זה נותן לנו, הקוראים, מקום ותפקיד מרכזיים בבניית עולמו ובקביעת משמעותו של הטקסט. תפקיד זה תובע מאיתנו להפעיל את דמיונו, את הרגשות ואת ההבנות שלנו, על־מנת שנביא את אי־המוגדרות של הטקסט לכלל איזון ונממש את העולם המגולם בו.

כיצד אפוא ממחישה תכונת אי־המוגדרות של הטקסט הספרותי את איכותו השלישונית? וכיצד היא מאפשרת לראות בטקסט "מקום שלישי"?

נמצא זאת באופן שבו מתאר איזר תכונה זו: "התכונה העיקרית האופיינית לטקסט הספרותי היא עמדתו המיוחדת במחצית הדרך בין עולם האובייקטים הממשיים לבין ניסיונו של הקורא." (שם, עמ' 3). מיקומו של הטקסט באמצע הדרך בין המציאות הפנימית לחיצונית מאיר אפוא את מהותו ה"שלישונית". המקום שבו "מתרחשת" פעולת הקריאה הוא באזור הביניים בין פנים לחוץ. האפשרות לזהות את "מקום פעולת הקריאה" כ"מקום שלישי" כזה היא בעלת משמעות תירפויטית, שכן היא מספקת לקורא מרחב מחיה, המפגיש בין המציאות החיצונית ועולמו הפנימי, קושר ביניהם ומדוכב אותם הדדית.

מיקום "היקרותו" של הטקסט הספרותי בתהליך הקריאה, וראייתו כמקום "שלישי" העולה מתוך תיאורו דרך תכונת אי־המוגדרות האימננטית שלו, מתקשרים למושג השני, זה הלקוח מתחום התיאוריה הפסיכולוגית, באמצעותו נתאר את איכותו השלישונית של הטקסט כ"מקום שלישי" – כוונתי למושג "תופעות מעבר" של ויניקוט.

ויניקוט (ויניקוט, 1995) קושר בין המושגים הבסיסיים שלו: "אובייקט מעבר" ו"תופעות מעבר" לבין החוויה התרבותית, ומצביע על תחום הביניים שבין פנים וחוץ כעל מקום היקרותה של חוויה זו. הוא מתאר זאת כך:

החלק השלישי בחייו של אדם שאיננו יכולים להתעלם ממנו ושתורמים לו המציאות הפנימית והחיצונית כאחת. זהו תחום שאין קוראים עליו תיגר, מפני שלא נתבע ממנו אלא להתקיים כמקום מנוחה לאדם, הטרוד במשימה האנושית המתמדת לשמור שהמציאות הפנימית והחיצונית יהיו נפרדות ועם זאת קשורות ביחסיגומלין. (שם, עמ' 36).

תחום הביניים של החוויה האמנותית, שנכללת בו כמובן גם חוויית הקריאה בטקסט ספרותי, מוגדר דרך המושגים "אובייקט מעבר" ו"תופעות מעבר" ומוצג בדבריו של ויניקוט כ"חלק השלישי" בחייו של אדם. חלק זה נתרם על-ידי המציאות הפנימית והחיצונית גם יחד,

והוא מהווה "מקום מנוחה" לאדם, הטרוד רוב ימיו במשימה לשמור את ההפרדה בין המציאות הפנימית והחיצונית, תוך השארת קשרי גומלין ביניהן. הדיאלוג עם הטקסט מאפשר את קיומם של קשרי גומלין אלה, בלי לוותר על ההפרדה ההכרחית ביניהם.

הקשר בין מושג "אי־המוגדרות" של איזר לבין "אובייקט מעבר" ו"תופעות מעבר" של ויניקוט מתקיים כאן דרך תיאורם כ"מקום שלישי" שאותו מציע הטקסט הספרותי לקוראו. משמעותו התירפויטית של "מקום שלישי" כזה, התוחם מרחב ביניים בין פנים לחוץ, ב"אמצע הדרך" בין המציאות לעולמו הפנימי של הקורא, קשורה לכך שזהו מקום שבו יכולים להתקיים בר־זמנית מציאות ודמיון, מקום שאיננו מבקש הכרעה בין פנים לחוץ, ויחד עם זאת, בגלל היעדר הצורך בהכרעה חד־משמעית, זהו, כדבריו של ויניקוט, "מקום מנוחה לאדם". בהיותו מקום של "אמצע", ולכן בעל איכות שלישונית, הוא פותח פתח לאפשרות להשתהות במקום המשוחרר מתביעותיה החד־משמעיות של המציאות, ויחד עם זאת איננו מפנה להן עורף. זוהי שהייה דינמית שאיננה מבקשת הכרעה, ומשמעותה התירפויטית קשורה לכך שרבים מאוד ממצבי הנפש שלנו זקוקים ל"מקום" כזה פשוט כדי "להיות". תהליכי הקריאה בטקסט ספרותי מאפשרים אפוא את היקרנותו של תהליך נפשי דינמי, המשתנה ללא הרף ותובע מהקורא מעורבות, שיתוף פעולה ועוררות, ויחד עם זאת משחרר אותו מתביעות המציאות החיצונית, שכן זירת ההתרחשות עוברת מהמציאות החיצונית או הפנימית אל ה"מציאות הספרותית", המקום השלישי. ניתן לדמות את ה"מקום" הזה ל"איזור סחר חופשי", המאפשר מפגש על בסיס של כבוד הדדי, הקֶּלֶה, שיתוף וזיקת גומלין. הנפחתו של הטקסט הספרותי בדיאלוג הביבליותרפי פותחת בפנינו "מקום שלישי" כזה.

ב. הטקסט הספרותי כ"זמן שלישי"

בחלק הראשון של בעקבות הזמן האבוד, מתאר פרוסט את חוויית הקריאה בנעוריו כך:

שכן, אותם אחרי צהריים היו גדושים באירועים דרמטיים יותר שמתרחשים לפעמים בחיים שלמים [...] אבל הרגשות המעוררים בנו הזדהות עם שמחתו או אומללותו של אדם אמיתי אינם יכולים להיווצר בנו אלא באמצעות דימוי של אותה שמחה או של אותה אומללות [...] כי אז הנה לשעה קלה אחת הוא [הספר, ר"צ] פורע בתוכנו את שלל השמחות והאסונות שבנמצא, שתעבורנה שנים בחיינו עד שנדע מקצתם ושהנוקבים שבהם לא ייודעו לעולם. (פרוסט, עמ' 90-91).

מהאפשרות לחוות חיים שלמים באחר צהריים אחד, כמתואר בדבריו של פרוסט שהובאו כאן, עולה נקודה "שלישונית" נוספת הקשורה למימד הזמן של חוויית הקריאה. בהיות הטקסט הספרותי לא רק "מקום שלישי" בתחומו מתרחשת פעולת הקריאה, כפי שראינו לעיל, אלא גם אובייקט ממשי, אליו ניתן לחזור ואותו ניתן לפגוש מעת לעת, נפתחת בפנינו האפשרות לחזור ולקרוא בזמנים שונים אותו טקסט עצמו ולחוות דרך כך חוויית זמן אחרת מזו הליניארית המאפיינת את מהלך חיינו המציאותיים, מחוץ לקריאה.

יש הבדל מהותי בין "זמן הקריאה", שהוא זמן היקרות הדיאלוג עם הטקסט, לבין "זמן החיים". הזמן הריאלי הוא זמן בלתי־קוֹזֵר, שכן אי־אפשר לחזור פעמיים על מהלך אחד של חיים, ומה שחלף מתקיים בנו אך ורק באמצעות רישומו של הזיכרון ולעולם לא ניתן לחזור אליו בפועל ממש. כיוון הזמן בחיים כפוי עלינו מן העבר אל העתיד, ולפיכך העבר לעולם איננו בתחום השליטה שלנו, ולכן גם מחוץ לאפשרות השינוי. "זמן הטקסט", לעומת זאת, שונה במהותו. למרות שמבנהו הליניארי יוצר דומות בינו לבין "זמן החיים", היצירה הספרותית היא מקטע סגור המוגדר בקצותיו, ומקבל בדרך־כלל קיום של אובייקט חללי באמצעות התגלמותו בטקסט. ברצף זמן מן הסוג הזה ניתן לחזור פעמיים על אותו תהליך, דבר שבאופן עקרוני נמנע מאיתנו בחיים. כאן העבר נגיש, שכן ניתן לנו "לדפדף" בו אחורנית, ולפיכך ניתן לראות בחוויית הקריאה חוויה "מרחב זמנית". זהו מעין "זמן שלישי" המכיל בתוכו הווה ועבר

בעת ובעונה אחת ואיננו שייך לא לזה ולא לזה, אלא יוצר זמן בפני עצמו – "זמן הקריאה". בדרך זו מקבלת אפשרות השינוי באמצעות הקריאה משמעות נוספת: הטקסט מאפשר לנו לחזור בכמה נקודות בחיים לאותו מקום ולעבור מחדש אותו תהליך קריאה. יחד עם זאת, מובן שהקריאה החוזרת איננה בהכרח חזרה מדויקת על הקריאה הקודמת. כלומר, אין המדובר בחזרה פשוטה אל העבר וגם לא בהיזכרות פשוטה. הקריאה החוזרת מביאה את העבר אל ההווה ומנכיחה אותו בו. יתר־על־כן – בדרך־כלל החוויה שלנו תהיה שונה בכל קריאה וקריאה, בהתאם למצב ולתהליכים שעברו עלינו בין הקריאות.

המשמעות התירפויטית של אפשרות החזרה לעבר שאותה מספק לנו הטקסט, קשורה בכך שחלק ממצוקות הנפש שלנו קשור לעבר, שאיננו נגיש לנו. האפשרות לנוע אל העבר באמצעות טקסט ספרותי, והיכולת לחזור ולקרוא אותו טקסט במצבי חיים והלכּי־נפש שונים, כלומר בתקופות זמן שונות, פותחות פתח לשחזור העבר והבאתו להווה, ולהתמודדות מחדשת איתו מתוך תחושה של שליטה טובה יותר בחיינו. זוהי מעין הזדמנות "לחיות מחדש" חוויות עבר ואף לשנותן, וזאת דווקא בגלל שהטקסט המשחזר אותן נותר קבוע ובלתי־משתנה, ומהווה לפיכך מעין "זמן שלישי", המתקיים מעבר לרצף הזמן הליניארי של חיינו.

יתרה מזאת – גם עצם פעולת הקריאה בטקסט ספרותי מזמנת לקורא את האפשרות לחוות רצף זמן שאינו ליניארי כי אם מעגלי. הטקסט הספרותי לא רק שהוא מאפשר קריאות שונות בפרקי חיים שונים, גם באותו פרק חיים, באותה קריאה, הקורא אינו משועבד אך ורק לרצף הליניארי של הסימנים, אלא יכול לנוע בין חלקיו באופן חופשי ומעגלי מן הסוף להתחלה ולאמצע. קריאה "חללית" מעין זו אינה רק גחמה; טקסטים ספרותיים רבים, בעיקר שירה, מצריכים סוג זה של קריאה. מכל מקום, משמעותו של טקסט אינה מתגלה באופן שלם רק במהלך של קריאה אחת מתחילתו ועד סופו.⁷

ועיינו עוד בעניין זה במאמרו של רובי שונברגר (שונברגר, 1993; 2000).

ג. הטקסט הספרותי כאובייקט אסתטי בעל איכות "שלישונית"

נקודה נוספת לגבי איכויותיו הסגוליות של הטקסט הספרותי קשורה לערכיו האסתטיים. זהו, כאמור, "מקום" שאיננו מבקש הכרעה חד-משמעית בתחום המציאות, אבל יחד עם זאת זהו אובייקט שבתהליך יצירתו נעשו לגביו הכרעות אסתטיות.

יאקובסון (1986) מתאר את איכותו האסתטית של הטקסט כ"שדר המופנה אל עצמו", חף מאינטרס כלפי הקורא. "חפותו" של הטקסט מאינטרס כלפי הקורא פוטר את הקורא מהצורך להיענות לו באופן מידי וחד-משמעי, להכריע לגביו הכרעה כלשהי בתחום המציאות. הטקסט הספרותי ככזה איננו מחייב את הקורא "למלא הוראות", להסכים איתו או להתנגד לו, כלומר, הוא איננו מבקש ממנו כל תגובה חד-משמעית במציאות. מכיוון שכך, הוא פותח בפניו מרחבי נפש המאפשרים לו להתבונן בחייו ולחוותם ברוֹמניתי. אפשרות ברוֹמניתי זו של ההתבוננות וחוויה שאותה פותח המימד האסתטי של הטקסט, היא מצב נפש "שלישי", הנמצא למעשה בין התבוננות לחוויה.

מימד ההתבוננות והחוויה הברוֹמניתי הוא אפוא פועל יוצא של המבנה האסתטי של הטקסט וקשור לכך שהוא מושך את תשומת-הלב למבע, לאירדווקא לאירועים או להכרעות, כפי שתובעת מאיתנו המציאות עצמה.

כתוצאה מאיכותו האסתטית, הפוטר את הקורא ממחויבויותיה המיידיות של המציאות, יש בכוחו של הטקסט "לגונן" על הקורא מפני תגובות השלכתיות, "תועלתניות" או מפני היטמעות טוטלית בו. מובן שבתהליך הביבליותרפי, כמו גם בכל קריאה רגילה ללא מתווך, קיימת אפשרות של תגובות השלכתיות או של היטמעות טוטלית בטקסט, ובשלב מסוימים של הקריאה הן חלק בלתי-נפרד מחוויית הקריאה בטקסט ספרותי. יחד עם זאת, ומכיוון שקולו של הטקסט הוא מובנה מבחינת ערכיו האסתטיים, מבחינה עקרונית הוא נותר תמיד כ"זולת" לקורא. נוכחותו הנפרדת של הטקסט הספרותי בדיאלוג הביבליותרפי כ"קול שלישי" בעל ערכים אסתטיים, יכולה להקל על הביבליותרפיסט לסייע למטופל לפלס דרכו מתגובות השלכתיות קיצוניות המובילות להיטמעות טוטלית בטקסט, אל תגובות דיאלוגיות יותר, שדרכן יחוה

את נפרדותו, כמו גם את זיקת הגומלין שיש לו עם הטקסט כ"קול" נפרד. זוהי אפוא ההשתמעות התירפויטית של היות הטקסט הספרותי אובייקט בעל איכויות אסתטיות.

מכל הדברים שנאמרו עד כה משתמעות איכויות התירפויטיות של הטקסט הספרותי ושל פעולת הקריאה בו. הטקסט הספרותי, בגלל אופיו המיוחד, מדובב את קוראו ו"מעצב" אותו, מאפשר לו להשקיע מעצמו, מעולמו הפנימי ומניסיון חייו, על-מנת שיוכל לקיים מגע משמעותי עם הקול ה"מדבר" אליו. הדברים הללו הם גם התשתית ונקודת המוצא לדיאלוג הביבליותרפי, שבו מהווה הטקסט הספרותי "קול שלישי".

על בסיס ההנחות הללו הצגתי בספרי "הקול השלישי" שורה של תגובות קוראים טיפוסיות, הנבחנות באמצעות התנסויות מובנות שהתקיימו בקרב קבוצות שונות של תלמידים במסגרת לימודי ההכשרה לביבליותרפיה באוניברסיטת חיפה. התנסויות אלו נוגעות לעתים בטקסטים ספציפיים המובאים בפני הקבוצה ולעתים במטלות ספציפיות שעליהם למלא באמצעות טקסטים כבחירתם. כך אפוא נדונו שם טיפוסים שונים של דיאלוגים עם טקסט, כשהדיאלוג התקיים לעתים אך ורק באמצעות ציטוטים מן הטקסט, או כאשר הקיף גם יחידות טקסט אישיות, כגון: השם הפרטי, "משפטי הורה" המוטבעים בנו, או חלומות.

כל ההתנסויות המוצגות בספר הראשון הן נקודתיות ומוגדרות: המכנה המשותף ביניהן הוא שהן מבודדות טקסט נתון, או מרכיב מתוכו, או אירוע נפשי מוגדר ומתוחם, ואלה האחרונים הם שמטופלים על-ידי היחידים והקבוצה ומהווים את מושא הבדיקה. הספר הנוכחי מתמקד בהיבט מרכזי אחד העולה מתוך הדברים הללו, שהוא במובן מסוים גם היבט עיקרי: הקשר בין קריאה לבין זהות.

חותם האותיות: הקשר בין קריאה לזהות

אם נחזור לדברים שפתחנו בהם, ל"עיגול האור" הנתחם בין הקורא לבין ספרו, נוכל לומר כי עיגול זה יוצר ותוחם מהות אינטראקטיבית חדשה, "מקום וזמן" הנפרדים הן מעולמו הממשי של הקורא והן

מעולמו הפנימי. תחום ביניים זה הוא מקום דינמי, שבו חוזרת ומתפענחת משמעותו הייחודית של הטקסט שוב ושוב בזיקתה אל הקריאה האחת של הקורא האחד. ניתן אפוא לראות ב"עיגול האור" הזה את הייצוג המטפורי לישות החדשה שדרכה נבנית זהותו הייחודית של הקורא, כפי שהיא מתדובכת, מתעצבת ומתפתחת בכל קריאה מחדש.

ספרי הנוכחי, חותם האותיות, מוקדש לתהליך מורכב זה של עיצוב הזהות בתהליך הקריאה.

יחסית למושאי הבדיקה של ספרי הקודם, זהות הקורא היא מצד אחד מושא ממוקד יותר, אך מצד שני היא גם רחבה יותר: זהות היא תופעה המתקיימת וצומחת לאורך כל החיים, וגם תהליכי הקריאה שיידונו כאן הם לא תמיד תהליכי קריאה נקודתיים ומקומיים, אלא תהליכים רצופים המתמשכים על פני פרקי חיים ארוכים ונרחבים יותר. החיבור הנוכחי מציע אפוא לבחון מן הבחינה התיאורטית, האמפירית, והיישומית את האופן שבו מתעצבת ומשתנה זהותו של הקורא בתהליכי הקריאה והכתיבה בטקסט ספרותי, בהקשר של קריאה וכתיבה ספרותית בכלל ובהקשר של תהליכים ביבליותרפיים בפרט.

החטיבה התיאורטית,⁸ הפותחת את הספר, כוללת שני פרקים הדנים באופן תיאורטי בקשר בין זהות הקורא לבין התהליכים הנפשיים המתרחשים בעת הקריאה והכתיבה בטקסט ספרותי. בבדיקת השאלה של עיצוב זהות הקורא דרך הדיאלוג עם הטקסט הספרותי ישמש אותי המושג "תימות זהות" של הולנד (Holland, 1975), ואילו הניסיון לקשר זאת לתהליכי קריאה המתקיימים בהקשר של טיפול ביבליותרפי ייעשה דרך יישום מושג ה"העברה", המקובל באינטראקציה הטיפולית. לצורך זה ייטבע מושג ה"העברה לטקסט", מושג שהדיון התיאורטי בו

ספר זה מיועד לקהל קוראים מקצועי מחד גיסא, ולקהל הרחב מאידך גיסא. סדר הפרקים והקדמת החטיבה התיאורטית לחטיבה היישומית נעשו מתוך רצון לבסס את הרקע התיאורטי לפני הצגת הדוגמאות. עם זאת, בהיות החלק היישומי "סיפורי" ולכן גם קריא יותר, מוזמן הקורא לקרוא בספר לפי סדר הדברים המתאים לו, ולהתחיל בחטיבה היישומית, כל זאת בהתאם לנטיות לבו ותחומי העניין המקצועיים שלו.

נמצא בראשיתו, ושכדברי להלן אני מבקשת לתרום לו, להרחיבו ולהעמיקו. המושג "תימת זהות" מתייחס לקביעה שכל קורא ממש את משמעות הטקסט בהתאם לנושאי תשתית הקיימים בעולמו הפנימי והחוזרים ועולים בתהליכי הקריאה. הדיון יעסוק אפוא בקשר שבין תימות הזהות של הקורא ותהליכי ההעברה לטקסט המתרחשים בעת קריאה וכתובה בטקסט ספרותי.

מושג ה"העברה" (Transference) הוא אחד המושגים המרכזיים שטבע פרויד, והוא מאחד סביבו את כל התיאוריות הפסיכואנליטיות שנוסחו מאז. במרכז הדיון הנוכחי עומדת שיטת טיפול שבה מהווה הטקסט הספרותי "קול" משל עצמו בדיאלוג הטיפולי, ועל כן נייחד מקום נפרד לנושא ה"העברה לטקסט". הנחת היסוד היא כי למרות שהטקסט הספרותי איננו בבחינת "זולת" אנושי, האינטראקציה איתו מכילה יסודות העברתיים בדומה לכל אינטראקציה בינאישית אחרת. הטעם לכך הוא שתהליך הקריאה הוא בעל אופי אינטר-סובייקטיבי, בו שני הקולות ה"דוברים", הקורא והטקסט, הם קולות של סובייקטים אנושיים המקיימים ביניהם אינטראקציה. גם אם הטקסט איננו בבחינת "זולת ממשי", יחסי הקורא איתו נתפשים כ"יחסים אנושיים", זאת כמובן בלי להקל ראש בהבדלים שבין העברה לטקסט ספרותי לבין העברה לאדם ממשי.

הדיון יפתח בשאלות כלליות: כיצד ניתן לאתר ולאפיין את תהליכי ההעברה המתרחשים בזמן קריאה של טקסט ספרותי, מה הן התכונות הייחודיות לטקסט הספרותי שיש בכוחן לעורר תהליכים כאלה אצל הקורא, ולבסוף: מהי משמעות היקרותם של תהליכים אלה בהקשר טיפולי, בו יש לטקסט הספרותי נוכחות ממשית כ"קול שלישי", כלומר בביבליותרפיה.

החטיבה התיאורטית מתייחסת אפוא בפרק הראשון (פרק א) לשאלת ייחודם של תהליכי ההעברה לטקסט המתרחשים בעת קריאה בטקסט ספרותי, ובוחנת את ההבדל ביניהם לבין תהליכי העברה המתרחשים בעת אינטראקציה בינאישית, בעיקר בטיפול, בין שני אנשים ממשיים. בפרק השני (פרק ב) נבחנת שאלת יישומו של המושג "העברה לטקסט" בהקשר של טיפול ביבליותרפי.

החטיבה היישומית תהווה את חלקו השני של הספר. היא תיוחד לדוגמאות של תהליכי קריאה בטקסט ספרותי הממחישים את האופן שבו מתעצבת ומתפענחת זהותו של הקורא דרכם, בהקשרים ביבליותרפיים ואחרים. הדוגמאות יתמקדו בעיקר בתהליכים ארוכי טווח, גם אם מושא הבדיקה הוא תוצר עכשווי שלהם. שאלת עיצוב זהותו של הקורא בכל אחד מהתהליכים האלה תהווה את מרכז הדיון, וה"העברה לטקסט" תהיה מושג התשתית באמצעותו ייבחנו. כל אחד משלושת פרקי היישום מתמקד בשאלת הקשר בין קריאה לזהות דרך זווית שונה במעט:

הפרק "אוטוביוגרפיה של קורא" (פרק ג) יוקדש לדיון בשאלת ההתפתחות האישית לאורך החיים בפרספקטיבה של תהליכי הקריאה בטקסטים ספרותיים. פרק זה יציג התבוננות אוטוביוגרפית סינכרונית ודיאכרונית של מספר קוראים ב"תולדות הקריאה" שלהם, תוך התמקדות במספר טקסטים משמעותיים הקשורים לנקודות צומת בחייהם.

בשונה מהפרק הזה, שבו ההתבוננות בתהליך הקריאה היא סינכרונית ודיאכרונית, הפרק הבא, "תעודת זהות טקסטואלית" (פרק ד), מציע לדון בשאלת הזהות דרך בחירה א־כרונית של טקסטים, המהווים עבור הבוחר ייצוגים טקסטואליים של זהותו בזמן נתון. חלקו הראשון של הפרק יוקדש לשאלת הזהות האישית ואילו השני ידון בשאלות של עיצובה והתפתחותה של זהות מקצועית. הדיון בחלק זה יתייחס לשני המקצועות עליהם מושתתת הביבליותרפיה, פסיכולוגיה וספרות, וידון בשאלת עיצוב זהותו של המטפל הביבליותרפיסט וזו של הכותב־היוצר. הדברים יתבססו על בדיקה של קבוצות הכשרה בלימודי ביבליותרפיה ובלמודי כתיבה יצירתית שהייתי קשורה להן במהלך עבודתי.

הפרק האחרון, "זהות קולקטיבית וזהות אישית" (פרק ה), ידון בשאלת עיצוב הזהות האישית של הקורא או הכותב, בעולם הממשי ובעולם הבדיוני, דרך אינטראקציה עם טקסטים עממיים – מעשיות, המכילות מעצם הגדרתן תימות של "זהויות קולקטיביות". הדוגמא מתחום המציאות תכיל מספר דיאלוגים של קוראים עם המעשייה סינדרלה, שימחישו את האופן שבו דיאלוג עם טקסט הנושא איתו תימות אוניברסליות וממילא – קולקטיביות, מתפרט במגעו עם

זהויות אישיות. הדוגמא השנייה, מן התחום הבדיוני, תבסס על ספרה של שרה שילה שום גמדים לא יבואו, והיא תמחיש את האופן שבו מהדהדת המעשייה הסנדלר והגמדים את "זהותה" של עלילת הרומן. הבסיס לדיון אחרון זה יהיה אפוא גישה אינטר-טקסטואלית, והזיקה בין עלילת הרומן לבין סיפור המעשייה תיבחן, כמו במקרה הקודם, תוך התמקדות בשאלת היחס בין זהות הגיבורים ברומן לזהות הקולקטיבית המיוצגת על-ידי המעשייה.

ולפני שנפנה לדיון עצמו – מספר הערות הנוגעות לכותרת החיבור. השם "חותם האותיות" מעורר הרהורים שונים אודות הקשר בין קריאה לבין זהות, וברצוני להעלות שלושה מהם. השניים הראשונים הם בבחינת אסוציאציות לשוניות בלבד ואילו השלישי נוגע לנושא המהותי שבו יעסוק החיבור הנוכחי: הקשר בין קריאה וזהות.

הצירוף "חותם האותיות" מהדהד בצורה מסוימת את הצירוף המקראי "פיתוחי חותם". "פיתוחי חותם" הן האותיות שבאמצעותן נחרטו שמות בני ישראל על גבי החושן: "והאבנים על שמות בני ישראל הנה, שתיים עשרה על שמותם: פיתוחי חותם איש על שמו, לשנים עשר שבט" (שמות ל"ט, י"ד). פיתוחי החותם הם אפוא אותיות בעלות מעמד מקודש המציינות את זהותם של שנים-עשר שבטי ישראל. הקישור הלשוני מתיישב, לטעמי, עם המשמעות העמוקה של החותם שמטביעות אותיות הטקסט על הקורא, כביכול "קוראות" לו בשמו – מזהות אותו.

אסוציאציה לשונית נוספת שעלתה בי, כשבחרתי שם לספר, קשורה במחזור השירים של לאה גולדברג "אהבתה של תרזה דימון". בשרי הסיום של אותו מחזור קיים צירוף לשוני המזכיר את כותרת הספר:

מה ישאר? מלים, מלים פאָר
 מהאש הזאת שָׁבָה לְבִי אָפֵל,
 מְחַרְפְּתִי, מְפָל אֲשֶׁרֵי הַדֵּל
 כִּקְ אוֹתוֹת הַחַתּוּמוֹת בְּסֶפֶר.

(לאה גולדברג / מוקדם ומאוחר, עמ' 197)

לאה גולדברג כותבת בצער, בנימה של קינה, על כך שכל מה שיוותר מהאהבה הגדולה הוא רק אותיות החתומות בספר. תרזה דימון היא דמות בדויה שהומצאה על-ידי לאה גולדברג, כפי שמצוין בראש מחזור השירים: זוהי גבירה צרפתייה מימי-הביניים שהייתה מאוהבת במשרת הצעיר בביתה, ובסופו של דבר פרשה למנזר והשמידה את כל השירים שכתבה אליו. "עובדות" אלו מאפשרות לראות את הביטוי "רק אותיות החתומות בספר" באור אחר: בשעה שלאה גולדברג משחזרת דרך מחזור הסונטים את דמותה הבדיונית של תרזה דימון, היא מעצבת את דמותה שלה, דמות האשה האוהבת, ודרך כתיבה זו היא מממשת את זהותה האישית, זאת על-ידי גילון מחדש של ה"אותיות החתומות בספר", המספרות ושרות את שירתה של האשה האוהבת לאה-תרזה.

הרחבה נוספת של משמעות הכותרת, הנוגעת באופן ישיר למוקד הדיון בספר, אפשרית דרך קישורה למושג ה"החתמה" הלקוח מן התחום הפסיכויולוגי. מושג זה מתאר את התופעה השכיחה אצל חלק מבעלי-הכנף, אך קיימת למעשה באופן מטפורי בכל יחסי הורה-ילד, והיא קשורה באופן שבו מתקבע בתודעת הנולד המראה הראשון שראה, שהוא בדרך-כלל מראה אמו. כך האפרוח יזהה תמיד את דמותה של אמו וייצמד אליה. אם מסיבה זו או אחרת אין לו אם, הוא ייכרך בשבועות הראשונים אחר כול אובייקט אחר שנודמן לעיניו, אדם, בעל-חיים או חפץ.

התחליף שמוצא האפרוח יכול להיות משול לאובייקט מעבר, אותו הוא יוצר לעצמו בכוח אינסטינקט ההחתמה. דומה שלא יהיה זה מרחיק לכת לומר כי בהציגנו את הטקסט הספרותי כאובייקט מעבר אפשרי, אנו משקפים את הפונקציה שלו כמושא ה"החתמה" של הקורא. מכאן ברור הקשר בין נושא הספר לכותרתו: יש פה טענה מרומזת כי החותם שמטביעות אותיות הטקסט בקורא הוא מעין אקט של "החתמה" הקובע את זהותו ואת גבולות עולמו בעת ובעונה אחת.

